

Уладзімір КУЛІКОВІЧ,
кандыдат філалагічных навук

Міфы і рэальнасць беларускай арфаграфіі

ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ Ў СУЧАСНЫХ ПРАВІЛАХ БЕЛАРУСКАЙ АРФАГРАФІІ

УДК 811.161.3'374:003.37

Выяўлена, прааналізавана і сістэматызавана больш за 200 лінгвістычных тэрмінаў, выкарыстаных у “Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”. Устаноўлена, што сучасныя правілы ў многім залежаць ад прыналежнасці слова да пэўнай частцы мовы, яго фанетычных адметнасцей, марфемнай будовы, словаўтваральных магчымасцей і паходжання. Зроблена выснова, што лінгвістычная тэрміналогія “Правіл...” можа стаць своеасаблівай інвестыцыяй у будучыню беларускай мовы і моўную будучыню карыстальнікаў. Дзеля дасягнення гэтай мэты яна павінна ўдасканальвацца, патрабуе пэўнай сістэматызацыі і ўніфікацыі. Матэрыял будзе карысным для аўтараў вучэбных дапаможнікаў, выкладчыкаў і навучэнцаў.

Ключавыя словы: *лінгвістычны тэрмін, правілы арфаграфіі, ўзроўні мовы, дэфініцыя, сінанімія, варыянтнасць*.
More than 200 linguistic terms used in the rules of Belarusian spelling have been identified, analyzed and systematized. It has been established that modern rules largely depend on the affiliation of a word to a certain part of speech, its phonetic features, morphemic structure, word-formation capabilities and origin. It is concluded that the linguistic terminology of the rules can become a kind of investment in the future of the Belarusian language and the linguistic future of users. In order to achieve this goal, it must be improved, requires a certain systematization and unification. The material will be useful for the authors of textbooks, teachers and students.

Ва ўмовах сучаснага функцыянавання беларускай мовы арфаграфія як сукупнасць правілаў, што рэгламентуюць напісанне слоў, словазлучэнняў, становіцца, на наш погляд, не толькі сродкам дасягнення камунікатыўнай мэты, але і падмуркам культуры маўлення – пісьмовага і вуснага. Большасць з нас падчас стварэння беларускамоўнага тэксту з рознай ступенню дэталізацыі арыентуецца на вывучаныя арфаграфічныя пастулаты і прымяняе іх на практыцы – каб быць правільна зразуметым, стварыць станоўчае ўражанне пра сябе, павысіць эфектыўнасць камунікацыі, пераканацца ў захаванні адметных нацыянальных рыс ва ўмовах руска-беларускай інтэрферэнцыі. Падчас такой разумовай дзейнасці мы абавязкова згадваем лінгвістычную тэрміналогію, імкнёмся прыстасаваць яе да пэўнага правіла, дапускаем памылкі, калі недастаткова разумеем сутнасць тэрміна.

Задача артыкула – на матэрыяле выдання “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” [3], падрыхтаванага на аснове Закона Рэспублікі Беларусь “Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008), устанавіць корпус, функцыі і значэнне лінгвістычных тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца ў структуры сучасных арфаграфічных прадпісанняў. Гэта важна для разумення таго, як лінгвістычная тэрміналогія фарміруе пісьменнасць, дазваляе тлумачыць правілы і ўнікаць двухсэнсоўнасці, спрыяе развіццю беларускай мо-

вы ва ўмовах сучаснага грамадства і паглыбленню нашага разумення лексічнай разнастайнасці.

Як засведчыў аналіз дакумента [1; 2], многія правілы правапісу тут абавіраюцца на пэўныя лінгвістычныя прынцыпы. Таму не дзіўна, што ў іх структуры шырока выкарыстоўваецца спецыялізаваная лінгвістычная тэрміналогія, базавыя паняцці, якія характарызуюць структуру мовы, тыя ўзроўні-ярусы, звязаныя іерархічнымі сувязямі, неабходныя для разумення асобных прадпісанняў: *фаналагічны* (фанемны), *марфалагічны* (марфемны), *лексічны* (славесны), *сінтаксічны* (узровень сказа). “Часам вылучаюць таксама *марфаналагічны*, *словаўтваральны* і *фразеалагічны*” [4, с. 155]. У нашай працы будуць выдзелены марфалагічны, фаналагічны, марфемна-словаўтваральны, лексіка-семантычны і фразеалагічны, сінтаксічны ўзроўні.

Найбольш поўна прадстаўлены ў арфаграфічным кодэксе *марфалагічны ўзровень* – найменні ўсіх часцін мовы, іх разнастайныя формы, разрады, катэгорыі: *назоўнік* (складаны, ад’ектыўны тып скланення, склонавая форма, склонавае пытанне), *прыветнік*, *дзеяслоў* (дзееприветнік, дзеепрыслоўе, інфінітыў), *лічэбнік*, *займеннік*, *прыслоўе*, *выклічнік*, *часціца*, *прыназоўнік*, *злучнік*; *неазначальна-колькасныя словы* (§ 39), *артыклі*. Значыць, сучасныя правілы беларускай арфаграфіі ў многім залежаць ад прыналежнасці слова да той ці іншай часціны мовы.

Адметнасць *фаналагічнага ўзроўню* ў тым, што ён актуалізаваны толькі фанетычнымі і некаторымі арфаэпічнымі тэрмінамі, большасць з якіх вывучаецца ў школьным курсе беларускай мовы: *афрыката*, *гук* (беглы, галосны і зычны, губны, дрыжачы, злучальны, прыстаўны, прыставачны і непрыставачны, пярэдняязычны і задняязычны, цвёрды і мяккі, звонкі і глухі, зубны, падоўжаны, санорны, свісцячы і шыпячы, каранёвы), *склад* (ненаціскны, націскны, першы перад націскам), *націск* (асноўны, пабочны), *ненаціскае становішча*, *мяккасць* і *цвёрдасць* зычных, *аканне* і *яканне*, *дэканне* і *цэканне*, *спрашчэнне груп зычных*, *сцяжэнне гукі*, *прынцыпы складападзелу*, *падаўжэнне зычных*, *чаргаванне*, *інтанацыя* (загадная, пытальяная), *літаратурнае вымаўленне*. Фаналагічныя паняцці (напрыклад, *фанема*, *алафон*), важныя для распрацоўкі алфавіта, прынцыпаў арфаграфіі, не згадваюцца. Фігуруе толькі тэрмін *фіналь* (ненаціскная) – “канцавая фанема асновы як носбіт пэўнага марфалагічнага значэння” [4, с. 161]. Але ўказаныя ў правіле спалучэнні літар – “ненаціскныя фіналі -эль, -эр” (§ 4) – не зусім адпавядаюць тлумачэнню, прапанаванаму слоўнікам лінгвістычных тэрмінаў.

Марфемна-словаўтваральны ўзровень прадстаўлены найперш тэрмінамі *аснова*, *марфема*, *спосабы словаўтварэння*. Згадваюцца: *аснова* (слова, дзеяслова, дзеяслоўная, утваральная, іншамовная, матывавальная, славянскага і неславянскага паходжання); *разнавіднасці марфем*: *прэфікс* – *звыш-*, *між-*, *пан-*, *супер-*, *транс-*, *контр-*, *экс-* – “каранёвая марфема, якая выкарыстоўваецца для ўтварэння новых слоў і выконвае функцыю прыстаўкі” [5, с. 111]; *канчатка*, *корань*, *прыстаўка* (прэфікс), *суфікс*, *суфіксальная марфема*, *суфіксальны комплекс* (памянішальна-ласкальны), *постфікс*, *злучальны галосны*; *спосабы ўтварэння* (прыставачны, прыставачна-суфіксальны). Акрамя іх карыстальніку прапануюцца і некаторыя шматкампанентныя паняцці: *марфемная структура слова*, *агульнапрынятыя скарачэнні*, *умоўныя графічныя скарачэнні*, *літарныя скарачэнні складаных слоў*, *стандартныя скарачэнныя абазначэнні*, *пачатковая службовая частка іншамовных уласных геаграфічных назваў*, *службовая частка ў складзе састаўных уласных геаграфічных найменняў*.

Лексіка-семантычны і фразеалагічны ўзроўні пазіцыянуюцца, як правіла, найменнямі тых адзінак, якія ляглі ў аснову стварэння правапіснай сістэмы беларускай мовы. Гэта *словы і лексемы* – *вытворныя і невытворныя*; *складаныя*, *простыя і складанаскарачаныя*; *падзельныя і гучапераймальныя*; *паясняльныя і нязменныя*; *запазычаныя*, *іншамовнага і славянскага паходжання*; *даўно запазычаныя з неславянскіх моў*; *запазы-*

чаныя нязменныя; *запазычаныя словы*, *цалкам адаптаваныя ў беларускай мове*; *блізкія або супрацьлеглыя па значэнні*; *запазычаныя і калькі*, *словы-тэрміны* (іншамовнага паходжання); *абрэвіятуры і складанаскарачаныя словы* – *агульнавядомыя*, *няўласнабеларускія* (запазычаныя), *камбінаваныя*, *змешанага тыпу*, *літарныя*, *гучавыя*; *літарныя скарачэнні складаных слоў*; *умоўныя графічныя скарачэнні*. Асобна вылучаюцца *уласныя імёны і уласныя назвы* (са славянскай лексічнай асновай, іншамовнага паходжання, простыя і састаўныя, аднаслоўныя); *фразеалагізмы і ўстойлівыя спалучэнні*; а таксама катэгорыі, ад якіх залежаць асобныя аспекты напісанняў: *аманімія*, *пераноснае значэнне*, *вобразныя назвы*, *высокае стылістычнае ўжыванне*, *слоўнік*.

У найменшай ступені ўплывае на арфаграфію сінтаксіс. Таму колькасць адзінак, якія адносяцца да *сінтаксічнага ўзроўню*, мінімальная: *сказ*, *даданая частка складанага сказа*, *устаўныя сказны-рэмаркі*, *словазлучэнне* (з падпарадкавальнай сувяззю), *азначэнне*, *выказнік*, *прыдатак*, *пабочныя словы*, *рукапісны тэкст*, *вершаваны тэкст*, *зваротак*, *простая мова*.

Адносна няшмат і **графіка-арфаграфічных** тэрмінаў: *алфавіт*; *апостраф*; *надрадковы значок*; *літары вялікія і малыя*, *галосныя і зычныя*, *звонкія і глухія*, *дыграф* Дз (§ 20), *этаваныя галосныя*, *падвоеныя*, *прыстаўныя і ўстаўныя*; *злучок*, “*вісячы дэфіс*” (§ 34); *ініцыял*; *мяккі знак*, *змякчальны мяккі знак*, *раздзяляльны мяккі знак*; *знак пераносу*; *дзукоссе*; *кропка над літарай і*, *кропка над літарай ё*; *падваенне*; *дваякае напісанне*; *агульнае правіла*. Не называюцца чамусьці *прынцыпы арфаграфіі*, *арфаграма*, *апорнае напісанне* і іншыя ўласна арфаграфічныя паняцці.

Выяўлены і сістэматызаваны корпус лінгвістычных тэрмінаў дазваляе ўстанавіць шэраг канцэптуальных высноў.

1. Сучасныя правілы беларускай арфаграфіі – гэта ў большасці выпадкаў сістэматызаваная фіксацыя няпростых моўных працэсаў, якія апісваюцца з дапамогай спецыяльных лінгвістычных тэрмінаў. Гэтыя тэрміны спрыяюць:

– разуменню логікі правілаў (напрыклад, веданне паняццяў *фіналь*, *суфікс*, *прыстаўка*, *беглы галосны* дапамагае зразумець, чаму пішам *ордар*, але *ордэн*; *даследаваць*, але *загадваць*; *усчынаць*, але *ушчуваць*; *вучань*, але *вучня*);

– лепшаму тлумачэнню, запамінанню і прымяненню правіла – калі навучэнец будзе разумець, што такое *аканне*, *яканне*, *зацвярдзелы зычны*, *іншамовнае слова*, то зможа не толькі завучваць асобныя лексемы, але і прымяняць правіла ў дачыненні да многіх слоў;

– развіццю моўнай інтуіцыі і больш глыбокаму ўсведамленню мовы як сістэмы: лінгвістыч-

ная тэрміналогія ў правілах арфаграфіі – гэта своеасаблівы ключ да раскрыцця сакрэтаў граматыкі, марфемікі і словаўтварэння, лексікалогіі, іншых аспектаў беларускай мовы.

2. Распрацоўнікі тэксту “Правіл...” даволі часта выкарыстоўваюць сінанімічныя тэрміны, што складаюцца з двух, трох і нават чатырох блізкіх па значэнні паняццяў. Гэта, на наш погляд, не заўсёды спрыяе адназначнаму і хуткаму разуменню канкрэтнага арфаграфічнага пастулата. Напрыклад: *абрэвіятуры няўласнабеларускія – запазычаныя абрэвіятуры; прыстаўка – прэфікс; інфінітыў – неазначальная форма дзеяслова; аснова дзеяслова – дзеяслоўная аснова; словы даўно запазычаныя з неславянскіх моў – запазычаныя словы, цалкам адаптаваныя ў беларускай мове; уласныя імёны – уласныя назвы; літарныя скарачэнні складаных слоў – літарныя абрэвіятуры любога алфавіта; суфікс – суфіксальны комплекс – суфіксальная марфема; запазычанне – запазычанае слова – слова іншамовнага паходжання; прэфіксоіды (звыш-, між-, пан-...) – пачатковыя часткі поў- (паў-); пачатковыя іншамовныя часткі (авія-, агра-, аўдыя-...) – падобныя да прыставак пачатковыя часткі (контр-, між-, пан-, экс-...).*

Іншым разам побач могуць знаходзіцца тэрміны з фанетыкі і графікі: “Літара *ц* і афрыката *дз* перад мяккім [в] пішуцца...” (§ 12, п. 2); “калі імя або імя па бацьку пачынаецца з дыграфу *Дз*, то ініцыялам выступае толькі літара *Д*” (§ 20, п. 5). Паводле тэрміналагічнага даведніка, *афрыката* – гэта “зычны гук, у якім зліты ў адно цэлае змычны і шчылінны гукі таго самага ўтварэння” [5, с. 29]; *дыграф* – “пісьмовы знак, які складаецца са спалучэння дзвюх літар, але абазначае адну фанему” [5, с. 50]. Так што ў першым сказе ў адпаведнасці з логікай выкладу неабходна было б ужыць тэрмін *дыграф*, а не *афрыката*.

Тэрмін *фіналь* знаходзім толькі ў адным параграфі (§ 4). У іншых падобных сітуацыях яго чамусьці няма, а выкарыстоўваюцца толькі назвы канцавых літар. Напрыклад: “Ва ўласных імёнах і назвах, утвораных ад імён на *-ій (-ый)*, пасля зычных...” (§ 19, п. 2); “у прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў на *-ка, -кі...*”, “калі ўтваральны назоўнік заканчваецца на літары *-ск...*” (§ 23, п. 21).

3. Існуе і родавая варыянтнасць пры абазначэнні канкрэтных арфаграм, што пералікадае дакладнасці і аднастайнасці ўзнаўлення асобных правіл падчас іх тлумачэння або прымянення: “прыстаўная *в...* не пішацца” (§ 14, п. 1); “перад націскным *о...*” (§ 14, п. 3); “ненаціскное *у* не скарачаецца” (§ 15, п. 1); “пішуцца з дадатковым *а*” (§ 21, п. 1); “далучаецца дадатковае *а...*”, “дапускаецца напісанне ўстаўнога *а*” (§ 22, п. 1).

4. “Правілы...” не змяшчаюць дэфініцыі выкарыстаных лінгвістычных тэрмінаў. Мяркуюцца, што карыстальнікі павінны ведаць базавыя паняцці і прымяняць іх. Аднак, як засведчылі вынікі анкетавання выпускнікоў Беларускага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта, праведзенага ў маі 2025 г. (спецыяльнасці “выдавецкая справа”, “прынтэхналогіі”), большасць з іх не змаглі палітаваць каля 30 % лінгвістычных тэрмінаў з арфаграфічных правіл. Своеасаблівым бар’ерам для вывучэння правіл і наладжвання камунікацыйных адносін для будучых рэдактараў і інжынераў сталі такія адзінкі, як *артыкль, афрыката, беглы галосны, дыграф, прэфіксоід, прэфікс, матывавальная аснова, даўно запазычаныя словы, нярэдкаязычныя і задняязычныя гукі, дрыжачы гук, суфіксальны комплекс і інш.* З гэтага вынікае, што сучасны поўны акадэмічны даведнік па арфаграфіі павінен утрымліваць тлумачэнне асноўных лінгвістычных тэрмінаў.

5. Тэрміналагічныя назвы асобных частак дзеяслоўнай асновы не адпавядаюць тым, што выкарыстоўваюцца ў вучэбнай літаратуры. Так, у “Правілах...” канцавы элемент *-це* дзеясловаў названы канчаткам, а *-ся* – зваротнай часціцай, у той час як вучэбныя выданні для ўстаноў вышэйшай адукацыі прапануюць называць гэтыя часткі постфіксамі. Так, у “Правілах...”: “...перад канчаткам другой асобы множнага ліку *-це*: *намыльце, сядзьце, станьце*; перад зваротнай часціцай *-ся*: *сунься, кінься*” (§ 18, п. 21); у дапаможніку для студэнтаў: “Дзеясловы з постфіксам *-ся* – зваротныя, без постфікса *-ся* – незваротныя” [4, с. 286]; “Формы 2-й асобы множнага ліку заадачнага ладу ўтвараюцца ад форм 2-й асобы адзіночнага ліку з дапамогай постфікса *-це*: *рашай – рашайце, бі – біце*” [4, с. 295].

Такім чынам, можна пагадзіцца з думкай навукоўцаў, якія адзначалі, што лінгвістычная тэрміналогія ў тэкстах “Правіл...” – гэта своеасаблівае інвестыцыя ў будучыню любой мовы і моўную будучыню кожнай асобы. Актуальныя і несупярэчлівыя тэрміны дазваляюць разумець логіку правіл і развіваць моўнае чуццё, пазіцыянуюць дасягненні нацыянальнага мовазнаўства, дапамагаюць чалавеку быць пісьменным.

Лінгвістычная тэрміналогія “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ў цэлым выконвае ўскладзеныя на яе функцыі, аднак патрабуе пэўнай сістэматызацыі, дапаўнення і тлумачэння.

Спіс літаратуры даступны па qr-кодзе.